

כמנון, אניס או יאנסון לאיזו עברית נתרגם ספרות ערבית?

רחל חלבה תרגמה 7 ספרים מן הספרות הערבית הלבנונית, הפלשתינאית, המצרית והסודאנית. הספרים יצאו בהוצאת 'מפרש' ועכשיו בהוצאת אנדאלוס. תרגומה ל'אבן הצחוק' מאת הסופרת הלבנונית הודא ברכאת עומד לצאת בקרוב, ובעקבותיו גם תרגומי 'דאר אלבית' ו'מריוד' מאת הסופר הסודאני אלטיב צאלח, שייצאו בכריכה אחת בשם 'בנדאר שאה'.

ספרות מקור בעברית וספרות מתורגמת לעברית מסבות לי הנאה רבה מאד. ואני מרבה לקרוא ואולם עבורי, כמו בוודאי עבור מתרגמים אחרים כמוני המריקים ספרות משפה זרה לעברית, הקריאה איננה רק מקור הנאה אלא גם כלי עבודה. אנחנו קוראים, ובמודע ושלא במודע, מעשירים את העברית שבה אנחנו משתמשים בעבודתנו, מעדכנים אותה ומגוונים אותה. אנחנו פותחים ספר, ויוצאים לצוד מלים; הופכים דפים, ומלקטים פריטים לאוספי המלים במגירתנו; נסחפים עם הסיפור, אבל גם עוצרים לרגע לחטוף מלה וצרוף שיפתרו לנו בדיוק את תרגום אותה שורה מאתמול. עבורנו הקריאה בעברית היא גם השתלמות מקצועית ומקור השראה.

אני מתענגת על ספרות מקור כזאת שכותבים דוד גרוסמן, עמוס עוז, א.ב. יהושע, רונית מטלון וצרויה שלו, חוגגת עם ספריהן של גבריאלה אביגור רותם ומאיה ערד, ומתפעלת וגם לומדת הרבה מתרגומים מעולים (פטר קריקסונוב למשל) גם אם אינני יודעת את שפת המקור. אבל על מדף הספרים שלי תופסים מקום מיוחד גם ספרים אהובים אחרים, כמו אלה של יהודה בורלא ואמנון שמוש ודן בניה סרי וכמו ספרו של אנטון שמאס ותרגומיו לאמיל חביבי ועוד נוספים שהערבית מהדהדת בתוכם. את אלה אני חוזרת וקוראת ומחפשת לא רק את הסיפור הטוב אלא גם גוונים של עברית שיהלמו את התרגומים שאני מתרגמת מן הספרות הערבית.

האם העברית ההולמת תרגומים מערבית שונה מזו ההולמת תרגומים מאנגלית למשל? האם איננו מתרגמים לאותה עברית?

נראה לי שלא נטעה אם נאמר שהשפעתם של התרגומים המרובים, בעיקר מן השפות האירופאיות ובמיוחד מן האנגלית הטביעו חותם עמוק על העברית המודרנית. תרגומים תרמו תרומה לא מבוטלת להתפתחותה של העברית שאותה אנחנו שומעים ומדברים, קוראים וכותבים, עברית אשר התגשמה, ספגה וקלטה, עד כי לא נודע כי בה אל קרבה.

לרוב קוראי העברית שאינם בלשנים, ואנחנו המתרגמים בתוכם, לא תמיד קל לזהות את ההשפעה הזרה על העברית, וגם אם נרצה, לא תמיד קל להימנע ממנה. נדמה לנו שהעברית שלפנינו (זו המקדימה נושא לפועל, המרבה באוגד במשפט שמני, המקמצת בתארים ועוד) היא השורשית, הטבעית והקולחת. לעומת זאת, תרגומים מערבית לעברית הנם מעטים יחסית, והשפעתם על העברית המודרנית הכתובה מבוטלת (שלא כמו אולי השפעת הערבית המדוברת על העברית המדוברת). עד כדי כך התרגלנו לחותם שהטביעו על העברית התרגומים מרוסית, צרפתית, גרמנית, והיום בעיקר אנגלית, שדווקא בבואנו לקרוא דברים שמקורם בערבית, לשון הקרובה יותר לעברית, אנו עלולים לחוש במוזרות, באקזוטיזם או במקרה הטוב במיושנות ולדחות אותם כאילו נכתבו בעברית "תרגומית".

אין כל רע בתרגום המעביר במידת מה, ובתנאי ששפת היעד מתירה, ממאפייני שפת המקור. הקורא טקסט מתורגם יוכל אפילו ליהנות מאשליית החוויה של לשון אחרת. איך זה אם כך שתרגום המעביר לנו מניחוחה של שפה אחרת נקרא כקביל, ואחר, שניכר בו טעמה של שפה אחרת, ייקרא כמאולץ? האם מה שמתקבל מן האנגלית כטבעי לעברית יתקבל באותה נינוחות כמה שיתקבל מערבית? האם אנחנו פתוחים באותה מידה לקבל את השפעתה של כל שפה דרך התרגום? הנה כמה דוגמאות למאפיינים העשויים לקבוע את טעמו של טקסט מתורגם מן הספרות הערבית המודרנית:

שמתי נפשי בכפי...
(לתרגם את "חובות הלבבות")

מאת רבי בחיי אבן פקודה
מערבית לעברית).

... ולא נמלט מהם אחד, שלא השחיתו
הודו המעתיקים [המתרגמים] ושנו את
עניניו והפסידו את טעמיו (בתרגום ספרי
חכמה אחרים משתי השפות).

יהודה אבן תיבון המכונה "אבי המתרגמים",
פרובנס, המאה הי"ב.

הלשון הגבוהה - הספרות הערבית נכתבת
בעיקרה בערבית ספרותית, שאינה לשון
הדיבור, ומשובצת דיאלוגים שגם
הם כתובים, לא פעם, בערבית
ספרותית. הערבית המדוברת
חודרת רק בהדרגה
לדיאלוגים ועוד פחות
לגוף הטקסט. הקוראים
ערבית קוראים סיפור
בלשון הגבוהה פי
כמה מן הלשון

שבה הם משתמשים ביום יום, לשון כמעט שונה. האם עלינו, המתרגמים מערבית, לטרוח תמיד ולמצוא משלב נמוך יותר לכל טקסט? האם אין הקורא עברית יכול להתמודד עוד עם לשון גבוהה במקומה? כך, כשתרגמתי קטע פיוטי המתאר את עמק הנילוס

האדמה שלוה ורטובה, ואולם אתה יודע שבטנה מכסה על סוד גדול, כאילו הייתה אישה עצומת תאוה המכינה עצמה לקבל אליה את אישה. (זן מתחתן, אלטייב צאלח)

דאג העורך להגן על קוראיו מפני אותו כינוי חבור והנמיך ל "המכינה עצמה לקבל אליה את האיש שלה".

האם יש לכך הצדקה?

הלשון המדוברת, הציורית, המשבצת פתגמים וביטויים, לפעמים בלשון גבוהה, רווחת גם בערבית היומיומית. לא בלתי אפשרי שסטודנט יאמר לחברו על נערה: "תיזהר. לשונה מותרת. היא מקללת בלי חשבון" (אבן הצחוק, הודא ברכאת), שלא כמו סטודנט ישראלי שהיה מפטיר: "תיזהר. יש לה פה גדול. היא מקללת ולא אכפת לה מכלום".

האם כדאי או לא כדאי לשמור על הראשון ולהעביר יחד אתו מוסכמות שיחה בערבית?

רובי תארים, דימויים, השאלות, הנפשות וכיו"ב שכיחים הרבה יותר מן המקובל בספרות המערבית או בספרות העברית המודרנית. הנה עוד קטע מאותו רומאן לבנוני עכשווי:

חליל יצא אל נאיף, מפני שחדרו נסגר מאחוריו כחנות שהתרוקנה מסחורתה, או כמחסן המכין עצמו לדקורציה חדשה ולהסבה לשימוש אחר. החדר היה מכונס בתוך עצמו, וחליל לא מצא בו מקום להניח בו את כף רגלו או לנעוץ לתוכו את סיכת מבטו.... עד כדי כך, שכאשר יצא, סגר את הדלת ונעל במפתח, כאילו יצא לנסיעה ארוכה, והוא הרי באמת לא ידע לאן ישוטטו רגליו ויובילוהו... (שם)

האם יכבידו כל ה"כ" – וה"כאילו" ושאר האמצעים הציוריים על הקוראים עברית?

אוצר מלים גם הוא יכול להעמיד את המתרגם מערבית בפני הקושי מאיזה אוצר מלים ליטול ובמה לבחור. כך כשעמדתי לתרגם: "קולה של האם דומה יותר לצמידים דקים או לפיסות בצק מומתקות בחמאה ובסוכר וביאנסון, התלבטתי בתרגום שמו של התבלין שאותו הכרתי מילדותי כ"יאנסון" במאפיה של סבתי. התרגום המילוני לעברית הוא "כמנן", ולקוראי ספרי הבישול הוא ידוע בשמו הצרפתי "אניס". העורכת העדיפה "אניס". חברות חובבות אפיה ששאלתי הכירו תבלין זה, ואני נכנעתי וכתבתי "אניס". אבל כמה שבועות אחר כך, כשקראתי להנאתי בקובץ ספורים של אמנון שמוש, הגעתי לתיאור נפלאותיו של המטבח הסורי-חלבי, ושם קראתי לשמחתי: "אחת, כעכיה מנוקדים בגרגרי ינסון שחורים, ואחרת, גרגרים של מחלב מתבלים כעכיה" (אישה אישה וטעמה, אל המעין). מיהרתי ומחקתי "אניס" וכתבתי "יאנסון", כי חשבתי, הרי יש עוד קוראי עברית שעוגיות ביאנסון, אם במקור ואם בתרגום, יעלו באפם ריח מוכר ואותנטי יותר מעוגיות באניס, שלא לדבר על עוגיות בכמנן! אז למה לוותר?

דוגמאות אלה וודאי שאינן מציגות את כל המאפיינים, אך עלולות להטעות בהכללה גורפת מדי. הספרות הערבית הולכת ומתגוננת ומתעשרת, ונכתבת בסוגות שונות וגם בשפה רזה. ובכל זאת, אני כמתרגמת עדין מבקשת את התמיכה במופתים של מקור ותרגום שיכוונו אותי בשעת הצורך לתרגום

קולח בעברית, אבל כזה השומר בתוכו מניחוח המקור. אני משתדלת משום כך לקרוא מגוון רחב של ספרות עברית ומתורגמת, ומתוך עניין אישי, אבל גם מתוך עניין מקצועי, אני מנסה למצוא בתוך המגוון את הקול המזרחי, את יצירותיהם ואת תרגומיהם של אלה שצמחו בשתי השפות או שצמחו בעברית שערבית ברקעה והגיעו, לטעמי, לנעימה עריבה ולקול מהימן.

לעמיתי המתרגמים מן הספרות הערבית ולתלמידי התרגום אומר, המשיכו לקרוא את כל מה שטוב בעיניכם, אבל חפשו, ובדאי תמצאו את דוגמאות החיקוי וההשראה לעבודתכם. תוכלו למצוא אותם בתרגומי הקוראן, בתרגומי פרזה ושירה קלאסית ומודרנית מערבית (תרגומי מחמד גנאיים למחמוד דרוויש למשל), בספר האגדה על אמרותיו, בספורים משכבר, כאלה של משה סמילנסקי, ובחדשים יותר, כמו של איתמר לוי ואלי עמיר ודודו בוסי. שלושה קובצי "הפרוזה והשירה במזרח" שפרסמה הוצאת קשת המזרח יוכלו להזכיר לכם שמות שאולי הספקתם לשכוח ולהציג בפניכם חדשים. ותמיד הקשיבו היטב לכל אותם דוברי עברית נהדרת מסביבכם שצמחו אף הם בשתי השפות גם יחד או לפחות בעברית מתובלת בערבית.

כל אלה יעזרו לנו לשכלל את כלי עבודתנו ולאשש את ניסיונותינו לשמור בתרגומים על האיזון בין שימור לעדכון, בין מהימנות לקריאה קולחת, ואפילו להוסיף מעט לתרומתו של המזרח לעברית המתפתחת עדיין.

ועל הכל הוסיפו לתרגם, לחשוף את קוראי העברית לספרות הערבית ולסגנונותיה ולעודד את סקרנותם כלפיה. בנוסף על הכרות עם שכנינו יופתעו רבים למצוא בספרות הערבית דברים הקרובים ללבם הרבה יותר מכפי ששערו.

לא מהיותי

חכם בעיני השיאני

לבבי לבא במשעול

ההעתקה הצר הזה...ומכיר

אני במיעוט שלימותי בשתי

הלשוונות... ועוד ידעתי חסרוני

הגדול בהבנת דברי הספר הנכבד הזה...

מפני שרובם ענינים עמוקים מאד... והמתקן

אחרי יקבל שכרו מאלהיו בתקנו את מעוותי

ובהסירו מכשול...

שמואל אבן תיבון (בנו של יהודה א"ת) בהקדמתו לתרגום "מורה

נבוכים" מאת הרמב"ם, פרובנס, המאה הי"ג.